

MIQUEL A. BAILA PALLARÉS*

CANVI DEMOGRÀFIC AL PAÍS VALENCIÀ (1860-1900): LA DICOTOMIA RURAL-URBANA

RESUM

En aquest article s'analitza el canvi demogràfic en la població valenciana al llarg de la segona meitat del segle XIX, fent hincapiu en el comportament diferencial rural-urbà. Es comença amb una valoració crítica de les fonts estadístiques. A continuació, es quantifica el canvi de la fecunditat i la mortalitat, i es valoren els saldos migratoris. Es tracta de comprovar l'existència aviat de transició demogràfica.

ABSTRACT

In this article we study the demographic change of the valencian population through the second half of the 19th century, particularly it analyzes the rural-urban differential demography. In the beginning there is a critic valoration of the statistical issues, following with a change quantification in the fertility and the mortality; the migratory balances are quite important too. We try to verify the existence of the demographyc transition in the early times.

INTRODUCCIÓ

La demografia històrica i transicional espanyola -a hores d'ara en expansió- s'ha interessat poc pel segle XIX, tot i tractar-se d'un període clau per a poder esbrinar l'inici del procés de canvi. En especial, la primera meitat del segle és quasi un enigma demogràfic per la manca de fonts fiables, malgrat els nombrosos assajos que es van succeir en tan convulsa època; no obstant, els arxius estan plens de dades poblacionals, que són vàlides per a certs llocs. Per contra, cal valorar les possibilitats que ofereixen en la segona meitat del segle les estadístiques oficials, tant censals com vitals.

---

* Departament de Geografia. Universitat de València.

En les publicacions referides a la població espanyola del propassat segle, es repeteix que només Catalunya i -amb matisos- la resta dels Països Catalans van començar la transició de la fecunditat en dates prou primerenques, que el "contagi" va procedir de França i que Barcelona va ser-ne el focus difusor. Tot això és plausible, però manquen estudis aprofundits i de detall espacial¹. En aquest sentit, alguns treballs recents permeten ajustar el paper de la nupcialitat i l'evolució de la fecunditat a les vespres i durant el procés transicional².

La bibliografia específicament valenciana no ha aportat grans novetats, potser degut en bona mesura al poc interès dels contemporanistes valencians per l'estudi de la població³. Fet i fet, la demografia valenciana del segle XIX -en especial la segona meitat- és un terreny on queda molt per treballar. El ric mener estadístic constituït pels censos de 1860, 1877, 1887 i 1900, i els moviments naturals coetanis, s'ha explotat poc i només l'ampliació de la nòmina d'estudis d'abast local i comarcal permetrà un millor coneixement de la població valenciana del segle passat⁴. Dins d'aquest mener hi ha una veta de gran riquesa: el cens de 1887 compta amb dades molt completes, agrupades per partits judicials; a més, cal sumar-hi la disponibilitat de xifres de moviment natural amb idèntic agrupament. Això és important per al geògraf, en permetre realitzar una anàlisi transversal amb perspectiva espacial⁵.

¹ En relació amb això, T. VIDAL (1987): *La transición demográfica en Cataluña en el siglo XIX. Características y dimensión espacial*, Memoria de Investigación, inédita, 2 vols. L'autor estudia en detall el cas de Catalunya; el nostre treball n'és, en bona mesura, deudor. Aquesta "ideologia" tendria el seu origen en el ja vell treball de M. LIVI BACCI (1968): "Fertility and Nuptiality Changes in Spain from the Late 18th to the Early 20th Century", *Population Studies*, 22, 83-102 i 211-234.

² Cal esmentar els següents: P.L. IRISO NAPAL y D.S. REHER (1987): "La fecundidad y sus determinantes en España, 1887-1920. Un ensayo de interpretación", *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 39, 45-118. Dels mateixos autors, (1989): "Marital Fertility and its Determinants in Rural and in Urban Spain, 1887-1920", *Population Studies*, 43, 405-427. R. ROWLAND (1988): "Sistemas matrimoniales en la Península Ibérica (siglos XVI-XIX). Una perspectiva regional", en V. PÉREZ MOREDA y D.S. REHER (eds): *Demografía Histórica en España*, Madrid, El Arquero, 72-137. M. LIVI BACCI (1988): "La Península Ibérica e Italia en vísperas de la transición demográfica", en V. PÉREZ MOREDA y D.S. REHER (eds.), *op. cit.*, 138-178.

³ El treball de P. PÉREZ PUCHAL (1978): *Geografía de la población valenciana*, València, L'Estel, 170 p. va plantejar tangencialment la qüestió transicional i, en tot cas, només referida a la ciutat de València. L'article d'E.L. BURRIEL i J.E. CASTELLÓ (1988): "La transición demográfica en el País Valenciano", *Estudios sobre la población del País Valencià*, València-Alacant, vol. II, 613-623, plantejava unes hipòtesis força interessants sobre la transició valenciana.

⁴ En aquest sentit, la nòmina de treballs a aquesta escala és cada vegada més nombros, però una gran majoria estan referits al segle XVIII i als canvis recents, tal com es va posar de manifest en les I Jornades de la Població del País Valencià (València-Alacant, 1988, 2 vols.). En relació amb això, una bona síntesi ha estat escrita darrerament: J.S. BERNAT, P. RUIZ y J. BERNABEU (1988): "La población del País Valenciano en los siglos XVI al XIX", en V. PÉREZ MOREDA y D.S. REHER (eds.), *op. cit.*, 354-379. Més recentment, el II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica (Alacant, 1991, 5 vols.) va dedicar una ponència al paper de la mortalitat en l'evolució de la població valenciana (vol. 5).

⁵ En relació amb això, es pot veure M.A. BAILA i J. RECAÑO (1991): "Aproximació a una tipologia demogràfica comarcal a finals del segle XIX: el País Valencià en 1887", *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Alacant, vol. 2, 183-196. L'estudi exhaustiu de la població valenciana de fa cent anys és una fita relevant per a tractar de reconstruir el procés de transició a escala comarcal, per al qual les dades anteriors són precàries.

Aquest treball consisteix, per tant, en una aproximació a l'estudi del canvi demogràfic al País Valencià en el període 1860-1900. Es recalca el comportament diferencial rural-urbà, entre les capitals -València en especial- i les restes provincials, així com també els municipis d'Alcoi i Elx. Això permet suggerir la qüestió del difusionisme, a través dels nuclis urbans, de la transició de la fecunditat, basada aleshores en bona part en l'operativitat del "model europeu de matrimoni"; per contra, les ciutats van tenir un efecte retardatori envers el canvi de la mortalitat. Finalment, una valoració dels saldos migratoris permet comprovar la vocació emigratòria del País Valencià, amb l'excepció de la capital. Per altra part, quedaria per cobrir l'estudi a fons del context social i econòmic -els determinants- en què es va desenvolupar la primera etapa de la transició⁶.

VALORACIÓ CRÍTICA DE LES FONTS VITALS I CENSALS

En Espanya les fonts demogràfiques "modernes" van aparèixer en la segona meitat del segle XIX, però al principi les seues publicacions estaven mancades d'exactitud i detall: tenien subregistre i, amb freqüència, no recollien dades claus com les edats al morir i al donar a llum, així com l'estat civil. A més, moltes vegades el procés de canvi només es pot seguir a escala estatal i provincial, qüestió greu des d'una perspectiva geogràfica, car impossibilita donar resposta als processos de difusió i a les incidències ambientals.

En aquest cas, la dimensió espacial és relevant. El País Valencià és una regió allargassada, física i socialment prou complexa, que compta amb una sola gran ciutat, el paper de la qual com a capital regional era el proppassat segle prou discutible, car Barcelona també el faria almenys respecte de les comarques del nord; a més, la xarxa urbana de les terres de migjorn ja era important aleshores, i la seua relació amb Algèria simptomàtica. La vocació comercial valenciana també era significativa, existint-hi una certa imbricació en la dinàmica socio-econòmica espanyola i europea.

Les fonts publicades poques vegades permeten anàlisis amb indicadors nets d'àmbits inferiors al provincial i, àdhuc, a aquesta escala no sempre és fàcil tenir-los. Amb freqüència les estadístiques obligen a anàlisis basats en indicadors equívocs. D'entre les mancances de les fonts demogràfiques espanyoles del segle passat, és especialment greu el que dels sis censos disponibles -només n'hem manejat quatre, en obviar els de 1857 i 1897- tan sols dos, els de 1887 i 1900, informen de l'estat civil per edats i sexes, car la variable nupcialitat era clau. Això, junt al laconisme i discontinuïtat de les fonts vitals, fa difícil seguir el procés de canvi demogràfic amb indicadors nets.

⁶ La tasca dels historiadors en aquest camp ha estat intensa, però l'ús de les aportacions exigiria un esforç que supera les nostres possibilitats. En aquest sentit, noves interpretacions de la història econòmica valenciana del segle XIX han estat fetes els darrers anys: R. GARRABOU (1985): *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, València, IVEI, 224 p.; J. NADAL (1987): "El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: una via exclusivament agrària?", *Recerques*, 19, 115-132.

Les estadístiques vitals

Una qüestió prèvia, per a mesurar bé els comportaments vitals, és la del concepte de nascut⁷. En el cas de les xifres oficials del segle XIX és difícil saber els criteris aplicats. Les primeres sèries, procedents dels registres parroquials, deurien ser prou correctes: es pot suposar que seria batejada tota criatura amb algun símptoma vital. La cosa es complicaria amb l'aparició del registre civil, que durant anys va funcionar precàriament i amb reticències de bona part de la població. Per tant, les estadístiques de naixements són problemàtiques i cal ser-ne suspicax. A més, l'edat de la mare mai va ser publicada.

El concepte de defunció era menys ambigu i socialment més transcendent; en conseqüència, el seu registre solia ser més fiable que el de naixements. No obstant, en els registres parroquials la inscripció dels albats va ser molts anys aleatòria, mentre que en els civils es detectaven també símptomes de subregistre. A més, el sexe i l'edat dels finats només van ser publicats entorn a 1860 i 1900.

El registre civil es va instaurar en Espanya cap a 1870, però existia informació anterior dels registres parroquials. Els anys 1863 i 1877 es van publicar dues sèries, amb dades desglossades per províncies i capitals, dels naixements i defuncions esdevinguts a Espanya en els períodes 1858-1860 i 1861-1870, procedents de l'esmentada font eclesiàstica. Les xifres del trienni mostren símptomes de subregistre, mentre que les del decenni semblen més fiables⁸.

Fins l'any 1888 no va aparèixer una nova publicació, que recollia les sèries vitals del període 1878-1884. Quedava, per tant, un buit de set anys (1871-1877), durant els quals el funcionament dels flamants registres civils va ser prou precari. Les dades d'aqueixa tercera sèrie són deficients per al País Valencià, en especial els naixements que mostren un clar subregistre. Les causes caldria buscar-les en la incompetència burocràtica i en el boicot exercit per bona part de la població als nous requisits administratius⁹. Fet i fet, aquestes dades són sospitosament més baixes que les de les sèries anterior i posterior; a més, són pobres en el detall intern i espacial: només globals per províncies i capitals.

⁷ Fins l'any 1975, en Espanya el concepte jurídic i estadístic de nascut exigia al noutat sobreviure un mínim de 24 hores. Això no era banal, car la mortalitat entorn al naixement ha estat força elevada; per tant, en excloure com a difunts molts infants que neixien amb vida, el càlcul de la mortalitat infantil es falsejava.

⁸ Cal destacar que en les esmentades publicacions pioneres la mortalitat apareixia desglossada per edats, encara que amb grups poc ortodoxes i sense distinció de sexes; això permetia, amb el cens de 1860, l'elaboració de les taules resumides de mortalitat per províncies, capitals i d'aquelles sense aquestes.

⁹ En el pròleg de la publicació que comentem s'acusava la deficiència del registre, pel que feia a la inscripció de nascuts; en canvi, el prologuista defensava l'exactitud de les xifres de defuncions degut a la severitat de la llei en aquesta matèria. Tal com escriu T. VIDAL (1987): *op. cit.*, p. 45, "aquestes valoracions oficials eren, no obstant, quelcom sospitoses. La mentalitat i, potser també, l'interès del prologuista i de la institució que representava (IGE) eren poblacionistes i les xifres obtingudes mostraven una ingrata proximitat entre naixements i defuncions. Per això, podia existir una actitud oficial procliu a acceptar o condemnar les xifres amb certa subjectivitat. No hi ha cap dubte del subregistre de naixements, però tampoc hi ha dubte que el registre de defuncions era perfecte".

L'any 1895 es van publicar els esdeveniments vitals dels anys 1886-1892 (les xifres de 1885 no hi són). La qualitat d'aquesta publicació és molt superior a l'anterior, amb un desglossament espacial de les dades molt variat: províncies, capitals, partits judicials i municipis de més de cinc mil habitants. Des del punt de vista demo-geogràfic, és una peça cabdal no superada fins dates recents; no obstant, es troba a faltar també el detall per sexes, edats i estats civils de les dades, que impedeix aprofitar les possibilitats que ofereix el cens coetani de 1887. Del maneig de les dades vitals i la relació amb les censals es dedueix una valoració positiva, amb excepcions puntuals. Finalment, les dades del període 1893-1899 es van publicar l'any 1900, amb xifres només provincials, sense detall intern però sense signes alarmans d'inexactitud.

Taula 1

Xifres mitjanes anuals de naixements i defuncions al País Valencià en la segona meitat del segle XIX.

Període	Naixements	Defuncions
1858-1860	54.677 (51.649)	39.212 (37.995)
1861-1870	54.576	42.104
1871-1877	56.489	43.881
1878-1884	55.819 (51.372)	43.966 (42.393)
1885	53.752	83.203
1886-1892	56.004	44.061
1893-1899	55.730	41.214

Les xifres de les sèries de 1861, 1886 i 1893 són les publicades. Les de les sèries de 1871 i 1885 han segut deduides, i les de 1858 i 1878 rectificades (entre parèntesi les xifres publicades), segons s'explica en la nota 10.

Font: Elaboració pròpia.

En la taula 1 hi ha les xifres de naixements i defuncions -publicades, deduides o corregides, segons casos- referides al País Valencià¹⁰. A primera vista

¹⁰ A partir de la mostra de naixements i defuncions de M. ARDIT (1990): *Un ensayo de proyección inversa de la población del País Valenciano (1620-1899)*, document de treball, inèdit, basada en un centenar de parròquies (equivalent a un 20% de la població valenciana), hem deduït el multiplicador per a les xifres de Nx i Dx de la mitjana del període 1861-1870 -considerat com a fiable- i l'hem aplicat als períodes 1858-1860 i 1878-1884, els menys fiables i amb major subregistre, així com als 1871-1877 i l'any 1885, dels quals no hi ha xifres publicades. El període 1886-1892 l'hem tornat a considerar fiable. Els multiplicadors deduïts han estat de 6,341 per als naixements i de 6,225 per a les defuncions, prou més elevats que l'emprat pel propi M. Ardit (de 5,157). Amb això, els percentatges d'increment que suposen les xifres rectificades respecte de les publicades dels períodes 1858-1860 i 1878-1884, han segut de 5,9 i 8,6 % per als naixements i de 3,2 i 3,7 % per a les defuncions, respectivament. Per últim, la distribució de les xifres per províncies l'hem realitzada atenent als percentatges observats en el període 1861-1870, el més fiable, ja que el de 1878-1884

ja es poden detectar anomalies. Respecte als naixements, les xifres de la primera sèrie (1858-1860) són molt baixes comparades amb les de la següent (1861-1870). Com que ambdues procedeixen de fonts parroquials, en principi fiables, es podria aduir que en el primer intent de recopilació i agregació van haver errors, que s'anirien esmenant més tard. Les mitjanes anuals de les dues sèries inicials estan separades per un salt d'un 5,6%, sempre referides a les xifres publicades.

La comparació de les xifres de la segona sèrie amb les de la tercera (1878-1884) -aquesta ja d'origen civil- mostra pel contrari un salt cap enrere del 5,9%, que permet apuntar també un cert subregistre; endemés, les de la quarta sèrie (1886-1892) superen les de la precedent en un inexplicable 9%. Finalment, les xifres de la quinta (1893-1899) mostren una lleugera tendència a la baixa -pràctica estabilitat, que seria coherent.

Si grafiquéssem les dades, apareixeria una corba en forma de N, en la que els mínims primer i segon correspondrien a les sèries primera i tercera de les publicades, les més sospitoses de subregistre per estrenar font i mètode; a més, ni l'evolució de la població absoluta ni els esdeveniments històrics justificarien eixes oscil·lacions. En resum, els naixements de les suara esmentades sèries estarien bastant subvalorats, mentre que les restants mostrarien una major coherència.

Per la seua part, les xifres publicades de defuncions presentarien, al graficar-les, una forma de M, però sense la inflexió de la sèrie tercera observada en els naixements. Malgrat les opinions oficials citades sobre l'exactitud de les estadístiques de defuncions, sembla clar que les sèries primera i tercera també es van quedar curtes, tot i que el problema del subregistre va ser-hi molt menys important.

Les fonts censals

L'any 1857 es va fer en Espanya el primer recompte modern de la població, però els seus resultats no es van considerar prou fiables i tres anys més tard es va elaborar un segon cens, que pretenia subsanar els errors del precedent. Aquest cens de 1860 és notable, ja que ofereix informació molt detallada -desglossament de la població per edats i sexes- dels més de nou mil municipis de l'època; tanmateix, ignora l'estructura per estats civils. Van haver intents de realitzar censos els anys 1865 i 1870, però dificultats polítiques i econòmiques ho van impedir. L'any 1877 se'n va confeccionar un altre, jutjat com a molt satisfactori i amb continguts semblants als de 1860; ara bé, degut a la inexistència de dades de moviment natural en els anys precedents -encara que hem pogut deduir les xifres globals-, l'esmentat cens resulta poc aprofitable.

En 1887 es va efectuar un altre recompte, que va aportar novetats transcendents: notícia de l'estat civil per edats i agregació de les xifres per partits judicials. Això,

---

mostrava un clar subregistre en la província d'Alacant (sobretot en els naixements). El resultat l'hem aplicat als períodes sense xifres, així com als que han segut rectificats, diferenciant els naixements i les defuncions.

unita l'existència de dades de moviment natural coetànies amb idèntica agregació, fa que aquestos anys siguen molt rics en informació demogràfica desagregada. L'any 1897 es va fer el cinquè cens decimonònic, els resultats del qual només es van publicar parcialment pel canvi de política censal. Finalment, amb el cens de 1900 es va incorporar alguna millora, com unes agrupacions per edats més ortodoxes; a més, es va publicar informació desagregada corresponent als municipis de més de deu mil habitants, que permetria fer una bona anàlisi transversal de demografia diferencial rural-urbana.

Les xifres publicades dels esmentats censos tampoc poden ser acceptades sense crítica. Havia consciència, expressada pels propis responsables estadístics en les introduccions a les publicacions, de la inexactitud dels recomptes. Fet i fet, els censos de la segona meitat del passat segle van ser efectuats en un context no massa favorable: l'endarreriment econòmic i cultural, així com la inestabilitat política, no eren el millor marc. Per tant, podem sospitar que les dades publicades tinguen defectes de diversa consideració.

Ara bé, la verificació fefaent dels errors és una tasca quasi impossible. La graficació de les dades en forma de piràmide d'edats és un instrument eficaç per a detectar els més grossos; en aquest sentit, les piràmides regionals tenen uns perfils prou regulars, i només una lectura atenta permet observar alguns errors. El càlcul de les *sex ratio* per edats és una de les poques formes de verificar la fiabilitat de les dades censals; en el nostre cas, es detecta una clara subinscripció de dones d'edat avançada: en contra del que és natural, en els censos de la població valenciana d'aleshores havia inscrits quasi tants vells com velles¹¹.

També podia existir subinscripció de xiquetes. En el cas valencià, però, les desviacions en la composició per sexes dels infants de 0-4 anys són irrelevants; ara bé, això només indicaria que la subinscripció, cas d'existir-ne, no discriminaria sexes. En aquest sentit, els naixements no quadren amb les xifres censals d'edats baixes, però és molt difícil fer-ne una valoració, ja que s'encobreix el subregistre de naixements amb la subinscripció censal en el grup de 0-4 anys¹². Aquesta manca d'infants seria més important que la de dones velles, car impediria el càlcul ortodoxe de la taula de mortalitat i envelliria la població. Ara bé, no és raonable intentar esmenar aquestes mancances, car els propis resultats serien discutibles. Les possibles carències en altres grups d'edats i sexes són també molt difícils d'establir, ja que la població adulta és mòbil i no admet comparacions.

¹¹ Les xifres de *sex ratio* de la població valenciana en el grup d'edats 60 i + anys eren les següents: 1860 (92,4), 1877 (97,3), 1887 (98,9) i 1900 (95,5), tenint en compte que les xifres actuals (1986) del País Valencià i Espanya -que podríem considerar com a estàndards- són de 75,7 i 74,2 respectivament. Això no seria greu globalment, ja que la població d'edats avançades era escassa, però per a certs anàlisis aquesta carència provocaria alguna petita distorsió, per exemple en el càlcul de l'esperança de vida -rebaixaria la de les dones- i en el percentatge de vells.

¹² Els tants per cent de reducció del nombre de persones de 0-4 anys empadronades en els diferents censos respecte del nombre de nascuts l'any censal i els quatre anteriors, sempre per al conjunt del País Valencià, van ser els següents: 1877 (37%), 1887 (35%) i 1900 (29%). Per contra, només sabem que l'any 1900 els supervivents als 5 anys eren el 65%.

En resum, malgrat aquestes inexactituds i altres que en podem presumir, la consideració global de les dades censals valencianes és positiva. Semblen de suficient qualitat com per a poder extraure d'elles, en si mateixes o creuant-les amb les vitals, les principals respostes als interrogants bàsics referits al començament del procés transicional valencià.

ANÀLISI DEL CANVI DEMOGRÀFIC

Bona part dels treballs sobre la transició demogràfica es redueixen a estudiar l'evolució dels indicadors bruts de natalitat i mortalitat; la raó principal de l'ús freqüent d'aquestes taxes és la pobresa de la informació estadística disponible¹³. En el nostre cas, a part dels índexs bruts, podem fer un seguiment homogeni de la dinàmica demogràfica entre 1860 i 1900 basat en un índex més refinat com la taxa de fecunditat general; a més, hem pogut estimar taxes brutes -i en algun cas netes- de reproducció. Comptem amb xifres de mortalitat infantil i d'esperança de vida només en les dates extremes. Per tant, farem primer una valoració general de la seqüència evolutiva amb els indicadors bruts; a continuació analitzarem els nets, observant-ne la demografia diferencial rural-urbana, amb el comportament de les ciutats més grans del País: València, Alacant, Castelló, Alcoi i Elx (d'Oriola tenim poques dades i són poc fiables).

Evolució de les taxes brutes

La natalitat (TBN) valenciana va mostrar una reducció constant de les xifres des de mitjans del proppassat segle, encara que partint de valors elevats. La caiguda es va produir de mica en mica, de forma quelcom més significativa en l'últim intercensal: 42,8 ‰ en 1860, 40,3 en 1877, 38 en 1887 i 34,7 en 1900. La mortalitat (TBM), per contra, va mantenir uns valors entorn al 30 ‰ fins a la darrera dècada del segle, quan se'n va esdevenir una reducció forta, baixant fins a 25,7 ‰ en 1900; va veure frenada, doncs, la seua caiguda fins a les darreries del segle, degut a la persistència de períodes crítics¹⁴.

Una possible originalitat del "model" valencià va raure, per tant, en què la natalitat va començar a davallar mentre la mortalitat es mantenia, contradint un dels paradigmes de la teoria transicional. Potser, en termes comparatius, es partia

¹³ Un exponent clar d'aquesta problemàtica és el darrer i, potser, millor llibre sobre la qüestió: J.C. CHESNAIS (1986): *La Transition Démographique. Etapes, formes, implications économiques*, Paris, P.U.F., 580 p., que estudia el procés transicional en el món, en el qual només ha pogut recórrer a indicadors nets de forma discontinua.

¹⁴ La natalitat valenciana de 1860 era alta, superior a la d'Espanya (38 ‰), Catalunya (36 ‰) i França (26 ‰). La mortalitat era més homologable: superada per la catalana (33 ‰), quelcom superior a l'espanyola (28 ‰) i clarament a la francesa (24 ‰). Entorn a 1900 la natalitat del País s'assemblava a la d'Espanya (35 ‰), però superava clarament les de Catalunya (27 ‰) i França (22 ‰). La mortalitat era un poc inferior a l'espanyola (27 ‰), similar a la catalana (25 ‰), però superior a la francesa (20 ‰). Les xifres d'Espanya i França -mitjanes quinquennals arrodonides- corresponen a J.C. CHESNAIS (1986): *op. cit.*, p. 502 i s. i les de Catalunya a T. VIDAL (1987): *op. cit.*, p. 77.

d'una situació d'elevada natalitat i mortalitat prou més baixa. De fet, la natalitat valenciana es va reduir en la segona meitat del segle XIX amb major intensitat que al conjunt estatal -19 i 9 %-, però menor que a Catalunya (un 24%); en la mortalitat, les xifres respectives van ser de manteniment en Espanya i de reducció del 15% al País Valencià i del 22% al Principat.

La diferència entre ambdues -el creixement vegetatiu- es va mantenir elevada, degut a la persistència d'una natalitat alta, encara que en continua reducció, i una mortalitat més constant en apariència, però sotmesa a crisis periòdiques. El resultat va ser un increment natural amb xifres entre 0,8 i 1,2 % de mitjana anual durant la segona meitat del segle, que contrastava amb un augment real més esquitit (entre 0,4 i 0,6 %), suggerint una pèrdua emigratòria important, com ja veurem en més detall¹⁵.

Taula 2

Evolució de les taxes brutes de natalitat i mortalitat (‰).

	1860		1877		1887		1900	
	N	M	N	M	N	M	N	M
Alacant	41,7	29,4	41,7	29,6	36,7	29,9	34,1	24,5
Castelló	44,2	30,2	41,0	31,0	40,9	30,6	34,5	26,4
València	42,8	31,1	39,2	30,9	37,6	29,3	35,1	26,2
P.Valencià	42,8	30,4	40,3	30,5	38,0	29,8	34,7	25,7
València m	32,8	34,4	30,6	32,7	32,4	30,0	29,6	27,6
Catalunya	36,2	32,6	34,2	31,2	32,3	29,6	27,4	25,3
Espanya	38,1	27,5	36,1	30,3	36,4	30,6	34,7	27,9

Són mitjanes quadriennals entorn a cada data censal, excepte les taxes d'Espanya de 1877 que són del període 1878-1881.

Font: Censos i MNPIGE; PÉREZ PUCHAL, 1978, pp. 140 i 141 -completat- pel municipi de València; VIDAL, 1987, p. 69 per a Catalunya; CHESNAIS, 1986, pp. 502 i 528 per a Espanya. Elaboració pròpia.

Al fil de les xifres de la taula 2, es pot plantejar ara una qüestió important que està per esbrinar: ¿quín va ser el paper de la ciutat de València respecte del País? Procurarem apuntar respostes al llarg del treball. Sens dubte no seria comparable al que va jugar Barcelona envers Catalunya, car la concentració industrial al pla

¹⁵ Durant el període 1860-1900 el creixement real al País Valencià va ser de 311.857 persones, mentre que l'augment vegetatiu -prou més esponerós- va ser de 462.890 efectius, resultant un saldo migratori global negatiu de 151.033 emigrants (un 2,7 ‰ de taxa mitjana anual).

barceloní va conferir a la població catalana uns trets peculiars. Encara que en l'època que considerem Barcelona tenia un pes demogràfic moderat en relació a Catalunya, entre 10 i 20 % -València entre 10 i 14 % envers el País-, hi va exercir gran influència, a través de l'absorció quasi en exclusiva del precoç i intens èxode rural que va afectar la pràctica totalitat del seu territori i una part del valencià. Aquest procés va tenir repercussions demogràfiques força importants¹⁶.

De la mateixa manera, la diferència entre les taxes del municipi de València i del País permet apuntar l'existència d'un efecte desvitalitzador. De fet, la taxa de natalitat de València era deu punts inferior a la del País entorn a 1860; l'escassa reducció observada en 1900 seria deguda a l'efecte de les agregacions municipals i al propi aport immigratori¹⁷. Aquesta natalitat, molt baixa i amb reducció lenta, tendria com a factors explicatius un major envelliment -o adultització- de la població, l'adopció de comportaments de mica en mica més maltusians i, sobretot, l'efecte de la nupcialitat. Per altra part, la mortalitat s'hi va mantenir alta -encara que en constant disminució-, tret característic dels grans nuclis urbans, on un cert envelliment, la funció hospitalària i hospiciària i l'amuntegament humà serien possibles raons.

Les diferències provincials no eren sensibles i tendien a homogeneïtzar-se; en general, les tendències van ser prou semblants en la natalitat: caiguda constant i convergent de les taxes. Ara bé, hem de tenir en compte que les de 1877 estan retocades a l'alça, tal com s'ha explicat; en aquest sentit, s'observa en les taxes de natalitat de la província d'Alacant de 1887 i 1900 la persistència d'un subregistre de naixements¹⁸. La mortalitat també mostrava una forta homogeneïtat, tant en el manteniment de les taxes com en la caiguda en la darrera dècada.

En resum, els trets més remarcables del canvi demogràfic al País Valencià, atenent als indicadors bruts, van ser els següents: la constant i significativa caiguda de la natalitat, partint d'un nivell alt; la persistència d'una mortalitat prou elevada, fins la darrera dècada del segle en què va davallar clarament; un creixement vegetatiu prou més alt que el real i, per tant, l'existència d'emigració; les diferències provincials van ser insignificants; la ciutat de València va accelerar la transició de la natalitat, però va retardar la de la mortalitat i, a més, va ser focus d'immigració.

¹⁶ La població rural catalana, més natalista i sana que la barcelonesa, perdia aquests atributs en instal·lar-se a la ciutat, on esdevenia malaltissa i maltusiana, tal com ha mostrat T. VIDAL (1985): "El papel de Barcelona en la transición demográfica catalana (1857-1920)", *Estudios Geográficos*, 178-179, 189-210. Salvant les distàncies, el paper de València envers el País s'hauria assembletat.

¹⁷ En relació amb això, mentre que el conjunt regional tenia al llarg del període 1860-1900 un saldo emigratori de 151.033 persones, el municipi de València en va presentar un altre d'immigratori de 108.502, encara que calia valorar les agregacions de municipis. No obstant, sembla evident que l'emigració valenciana va tenir diverses destinacions i la capital va jugar un paper menys absorbent que Barcelona envers les respectives ruralies.

¹⁸ Es pot veure V. GOZÁLVEZ (1986): "La natalidad en la provincia de Alicante a principios del siglo XX. Problemas para su evaluación", *Cuadernos de Geografía*, 39-40, 247-262. L'autor mostrava la diferent intensitat del subregistre de naixements en les comarques alacantines i tractava d'explicar-ne els motius.

La mortalitat per edats

Com ja s'ha dit, només es poden elaborar taules resumides de mortalitat per a les dues dates extremes del període¹⁹. Analitzarem primer l'esperança de vida al nèixer (Eo), que resumeix les condicions de mortalitat, i després la taxa de mortalitat infantil (TMI). El no disposar de dades intermitges entre 1860 i 1900 -excepte per a algun municipi- impedeix conèixer la seqüència evolutiva; ara bé, la millora de la mortalitat sembla que va donar un important salt endavant en els darrers anys del segle, com suggereixen les taxes brutes.

Les dades de la taula 3 permeten valorar d'antuvi, com a qüestió cabdal, la diferència existent entre la mortalitat urbana -les capitals- i la rural -les restes provincials-, aquesta amb unes esperances de vida clarament més elevades tant en 1860 com en 1900. L'excepció era el cas de Castelló en 1860, amb una esperança dos anys més alta en la capital, que tenia aleshores escassa entitat urbana. Però per contra, Alacant sí que tenia una Eo prou més baixa (sis anys menys); diferència que era important en el cas de València, amb una xifra de 23,4 anys, vuit anys inferior a la resta de la província i set i mig a la mitjana del País, però que combinava molt bé amb la mortalitat infantil del moment (245 ‰)²⁰.

Taula 3

Esperança de vida al nèixer en 1860 i 1900 (ambdós sexes).

	Províncies		Capitals		Restes	
	1860	1900	1860	1900	1860	1900
Alacant	32,3	38,7	26,5	33,8	32,6	39,3
Castelló	31,0	37,1	33,0	33,5	30,9	37,5
València	29,9	35,7	23,4	32,0	31,4	37,0
País Valencià	30,8	36,8	-	-	-	-
Espanya	29,1	34,8	-	-	-	-

Font: Censos i MNP IGE. Elaboració pròpia.

¹⁹ En aquest punt vull expressar el meu agraïment a J. Recaño Valverde, del Instituto de Demografía del CSIC, per la cessió d'aquestes taules de mortalitat. Per a les remarques metodològiques de les taules de 1860, es pot veure F. DOPICO (1987): "Regional Mortality Tables for Spain in the 1860's", *Historical Methods*, 20, 1, 173-179.

²⁰ L'evolució de l'Eo del municipi de València va ser: 1860 (23,4 anys), 1877 (28,6), 1887 (28,1) i 1900 (32). En comparació, Alcoi tenia una xifra d'Eo en 1860 entorn a 27,5 anys i una TMI de 163 ‰, segons R. ARACIL, J.M. BERNABÉ i M. GARCIA (1974): "Bateigs, matrimonis i defuncions a Alcoi des del 1843 al 1860", *I Congrés d'Història del País Valencià*, València, vol. IV, 413-434. Encara que quedava clar el contrast entre mortalitat urbana i rural, el no disposar d'indicadors nets a escala municipal impedia analitzar aquesta mortalitat diferencial amb un major detall espacial, on la qüestió ambiental tendria significació, tal com ha apuntat C. DOMINGO (1991): "Mortalidad diferencial en el País Valenciano", *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Alicante, vol. 5, 173-191.

En el cas del municipi alacantí, el contrast amb la taxa de mortalitat infantil en 1860 (veure la taula 4) -idèntica a la provincial- indicava que la mortalitat en altres edats era prou més alta que en la resta de la província. En aquest sentit, calia remarcar la importància de les morts entre 1 i 5 anys -els albats en sentit restringit-, que en Alacant va suposar una taxa de 104 ‰ mentre que en la resta provincial va ser de 67 ‰; en València les xifres foren respectivament de 83 i 73 ‰, i en Castelló 57 i 75 ‰. A més, la possible diferència entre el registre parroquial de morts, que semblava prou exahustiu en 1860-1862, i la subinscripció censal de xiquets l'any 1860, faria augmentar la mortalitat dels primers anys, però no sabem si aquest problema de fonts presentava diferències espacials.

La situació en 1900 havia millorat significativament. El País Valencià havia augmentat sis anys la seua esperança de vida (un 19%), en termes idèntics als d'Espanya. Les tres províncies havien tingut millores semblants, mantenint-ne les escasses diferències. Ara bé, era en les capitals on s'havien produït evolucions divergents. Així, mentre que Castelló mantenia estable la seua esperança de vida -s'havia "urbanitzat"-, Alacant augmentava més de set anys (un 27%) i, sobretot, València ho feia en quasi nou anys (un 36%), ben relacionat amb el descens d'un 30% de la mortalitat infantil. La mortalitat d'1-5 anys havia millorat molt en Alacant (amb una taxa de 64 ‰), un poc a València (74 ‰) i havia augmentat en Castelló (67 ‰).

La mortalitat infantil valenciana de mitjans del passat segle era quelcom inferior a la de Catalunya (183 ‰) i a la del conjunt espanyol (187 ‰)²¹. Es tornava a observar l'existència de nivells, en apariència, prou diferents de mortalitat entre camp i ciutat: el conjunt de les capitals valencianes presentava una mortalitat infantil superior en un 28% al que podriem anomenar el País Valencià rural. Ara bé, això només era cert en la província de València, cridant l'atenció l'altíssima mortalitat de la capital (245 ‰), que no es tractaria de cap error²²; a més, junt amb la mortalitat del grup d'1-5 anys, explicaria en bona part la baixíssima esperança de vida comentada. Entre les causes, es podria parlar d'insalubritat deguda a l'amuntegament humà -encara constrenyida la ciutat al cinyell de muralles- i a certes condicions ambientals com la calor i l'humitat, de la manca d'higiene ja que les obres de conducció de l'aigua potable havien començat uns anys abans, així com també caldria dir que València comptava amb hospitals i hospicis²³.

²¹ La taxa valenciana (173 ‰) era prou semblant a la francesa (179 ‰) (mitjana del període 1861-1865, segons J.C. CHESNAIS, 1986, *op. cit.*, p. 542). En aquest sentit, si tenim en compte el concepte jurídic de "nascut viu" en Espanya, podem dir que aquestes taxes estarien quelcom infravalorades (¿entre 10 i 20 %?). La comparació de les taxes brutes era simptomàtica: 30 ‰ la del País Valencià i 33 ‰ la de Catalunya, però 25 ‰ la de França quan la seua mortalitat infantil era semblant.

²² En el període estudiat, les TMI van ser sempre molt negatives per a aquesta ciutat: era de 214% l'any 1877 i, encara, de 189 ‰ el 1900 (segons P. PÉREZ PUCHAL, 1978, *op. cit.*, p. 134). Ara bé, la mitjana de 1901-1904 va ser de 172 ‰, segons A. ARBELO (1962): *La mortalidad de la infancia en España 1901-1950*, Madrid, CSIC y Ministerio de la Gobernación, 608 p. Com a element comparatiu, la taxa de Barcelona va ser de 210 ‰ l'any 1860 i de 155 ‰ en 1901-04, segons T. VIDAL (1987): *op. cit.*, p. 85 i 87.

²³ En aquest sentit, el treball de LL. ARNAU y P. SERNA (1991): "La mortalidad de los niños expósitos en el Hospital General de Valencia", *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Alicante,

Taula 4

Taxes de mortalitat infantil en 1860 i 1900 (‰).

	Províncies		Capitals		Restes	
	1860	1900	1860	1900	1860	1900
Alacant	156	140	154	151	156	139
Castelló	177	138	171	142	178	138
València	182	166	245	172	172	164
País Valencià	173	152	215	-	168	-
Espanya	187	175	-	196	-	172

Les xifres estan arrodonides. Les de 1860 són les mitjanes del trienni 1860-1862, excepte Espanya, de 1861-1865. Les de 1900, del període 1901-1904.

Font: Per a 1860, MNPIGE. Les de 1900, A. ARBELO, 1962, pp. 315, 321 i 328. Elaboració pròpia.

Era sorprenen, en canvi, la relativa moderada mortalitat infantil de les altres dues capitals provincials -sobretot la d'Alacant (154 ‰)-, quelcom inferior a la de les restes provincials²⁴. La reduïda mortalitat de les comarques de migjorn plantejaria dubtes en la fiabilitat de les fonts, però també calia recordar l'elevada mortalitat en el grup d'1-5 anys en la capital alacantina. Fet i fet, la major mortalitat urbana quedava clara en el cas valencià, única ciutat gran -107.703 habitants en 1860-, ja que la resta no passaven de ser nuclis urbans petits.

Les taxes de la taula 4 mostren un cert retrocés de la mortalitat infantil. A escala regional, un descens de 173 ‰ (1860) a 152 ‰ (1900) -d'un 13%- significava passar a un nivell prou avançat, amb una taxa clarament per dessota la mitjana espanyola (175 ‰), que només s'havia reduït un 6%²⁵. Però, a més, la taxa en el grup d'1-5 anys havia passat de 73 ‰ en 1860 a 60 ‰ quaranta anys després (una

vol. 5, 157-172, valorava l'elevat nombre d'expòsits i la seua alta mortalitat en l'època. Igualment, l'article de M.J. BAGUENA (1991): "La incidència de la lucha antituberculosa en la mortalidad de la poblacion valenciana (1882-1914)", *II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*, Alicante, vol. 5, 193-199, mostrava la dificultat per a reduir la tuberculosi com a causa de mort a la ciutat de València, per l'existència de certes condicions ambientals: humitat i altes temperatures.

²⁴ Com a referència comparativa, Elx tenia una taxa de mortalitat infantil entorn a 150 ‰ en els anys 1840, mentre que en 1900 era encara de 144 ‰, segons V. GOZÁLVEZ (1976): *La Ciudad de Elche*, Departamento de Geografía, Universidad de Valencia, 290 p., p. 224 i 227. Per tant, taxes similars a les d'Alacant, que també denotaven un manteniment. Calia afegir-hi la ja citada d'Alcoi, de 163 ‰ l'any 1860.

²⁵ A començament de segle la TMI de Catalunya era de 140 ‰ (amb una reducció d'un 23% respecte 1860), segons T. VIDAL (1987): *op. cit.*, p. 87. La de França era del 141 ‰ (amb un 21% de reducció envers el període 1861-1865), segons J.C. CHESNAIS (1986): *op. cit.*, p. 543. Havia discordància, novament, entre la taxa bruta i la de mortalitat infantil: a igualtat de taxa bruta, la TMI era sempre més baixa al País Valencià; això s'explicaria per una mortalitat més alta en altres edats i per l'efecte del concepte de "nascut viu".

minva d'un 18%). A escala provincial i en comparació amb la situació de 1860, contrastava la reducció de les taxes entre València i Alacant (10%) i Castelló (un 22%), potser degut a que aquesta província comptava amb una xarxa urbana més esquifida.

A principi de l'actual segle persistia la sobremortalitat urbana, però molt menys important, sobretot degut a la forta millora de la capital regional. Les raons serien semblants a les de quaranta anys abans. Ara bé, resultava significativa l'intensitat en la reducció de la mortalitat a les capitals: a Castelló un 17% i a València un 30%, tot i mantenir la TMI més alta. La millora de les condicions de vida a la capital valenciana durant la segona meitat del segle havia estat important, en especial des del punt de vista de l'urbanisme higienista que hauria facilitat la lluita contra certes malalties infeccioses²⁶. Per contra, Alacant -amb una reducció d'un 2%, com la d'Elx- mantenia quasi idèntica taxa de mortalitat infantil, la qual cosa feia pensar en un problema de fonts en els anys 1860 i en un augment de la funció hospitalària a principis de segle, en relació amb el propi desenvolupament urbà de la ciutat que aleshores ja encabia cinquanta mil habitants.

Indicadors nets de fecunditat i nupcialitat

L'obtenció d'índexs nets de fecunditat és difícil, ja que les dades claus -l'edat de la mare al donar a llum i l'estat civil- han estat absents de les fonts demogràfiques fins fa poc. Això es pot obviar, en part, coneixent l'estructura per edats, sexes i estats civils -per a la nupcialitat n'hi ha prou-, però sols apareix als censos de 1887 i 1900, perdent-se la perspectiva temporal. Fet i fet, comptem amb taxes de fecunditat general (TFG), encara que no es tracta pròpiament d'un indicador net; endemés, a partir de les estructures poblacionals, hem estimat les taxes brutes de reproducció (R) i -amb l'ajut de les taules de mortalitat de 1860 i 1900- les taxes netes (R₀). També hem valorat, amb els dos darrers censos del segle, la variable nupcialitat. Analitzar la fecunditat diferencial rural-urbana torna a ser la qüestió cabdal.

²⁶ En aquest sentit, es pot consultar el treball d'I. AGUILAR (1990): *El orden industrial en la ciudad. Valencia en la segunda mitad del siglo XIX*, Diputació de València, 236 p. (en especial, p. 107-167). Altres xifres relacionades amb la sobremortalitat urbana serien els percentatges de defuncions en establiments benèfics de les ciutats: a Alcoi era el 8,5%, a Alacant suposava el 10% i a València el 14,5% del total de les defuncions (mitjanes de 1901-1902).

Taula 5

Evolució de les taxes de fecunditat general (TFG) (‰).

	Alacant	Alcoi	Castelló	València	País Valencià
1860	162 (130)	(148)	170 (136)	159 (108)	162 (168)
1877	164 (122)	(140)	162 -	148 (99)	155 (163)
1887	142 (119)	(127)	160 (116)	142 (109)	146 (151)
1900	137 (108)	(125)	145 (107)	140 (104)	140 (146)

Les taxes estan arrodonides. Les TFG relacionen les mitjanes quadriennals de naixements entorn a cada data censal amb la població femenina fèrtil de cada cens: en 1860 i 1900 la de 16-50 anys, en 1877 la de 15-49 i en 1887 la de 15-50. Les xifres entre parèntesi són les dels municipis, excepte les del País Valencià que són sense el municipi de València.

Font: Censos i MNP IGE. Elaboració pròpia.

La fecunditat valenciana va davallar un 14% entre 1860 i 1900 -la natalitat ho va fer en un 19%-, passant d'un nivell prou alt a un altre transicional, observant-se un retrocés lent però continuat²⁷. Per províncies, la tendència fou semblant; ara bé, Castelló mantenia en 1887 una fecunditat comparativament alta (160 ‰), on influiria el major pes de la població rural -la xarxa urbana era la més febla- i una major i més precoç nupcialitat. En aquest sentit, l'èxode de joves -vers Barcelona- va poder facilitar el matrimoni dels que hi van romandre, comptant que l'emigració va ser molt forta en la darrera dècada del segle²⁸. En Alacant, on també va existir-hi el recurs de l'emigració -adreçada cap a Algèria-, hauriem de tenir en compte el clar subregistre de naixements ja comentat, per a poder entendre la davallada de la taxa de 1887.

En relació amb la fecunditat diferencial rural-urbana, en la taula 5 s'observa el comportament mantingut al llarg del període de les províncies i de les respectives capitals: la menor fecunditat urbana va ser una constant. Entorn a 1860 la taxa d'Alcoi era un 9% inferior a la mitjana del País, la dels municipis d'Alacant i Castelló un 18% i la de València un 33% més reduïda. L'any 1887 els percentatges respectius eren de 13, 20 i 25. A principis de segle s'esdevenia una curiosa igualació de les taxes provincials -entorn a 140 ‰-, per una part, i de les capitals -en 105 ‰- per l'altra, amb la fecunditat un 25% inferior en aquestes. En

²⁷ Comparativament, les taxes de Catalunya van mostrar també un descens constant, més intens que al País Valencià i amb xifres sempre inferiors: en 1860 era de 151 ‰, en 1877 de 143 ‰, l'any 1887 de 133 ‰ i en 1900 havia baixat fins a 115 ‰, segons T. VIDAL, 1987, *op. cit.*, p. 91.

²⁸ De fet, en 1887 la província de Castelló tenia una edat mitjana d'accés al matrimoni de les dones de 22,7 anys (la mitjana del País Valencià era de 23,1), mentre que el percentatge de celibat definitiu femení era de 5,6 (el del País era de 7,1%), segons M.A. BAILA i J. RECAÑO, 1991, *op. cit.*, p. 185-188.

especial València, com a nucli urbà més important, va mesurar una taxa molt baixa, amb xifres que es van mantenir entorn del 100‰, en la línia d'altres ciutats²⁹.

En relació amb això, caldria parlar de maltusianisme urbà en el sentit original del terme, és a dir, d'operativitat del "model europeu de matrimoni"; el control dels naixements va ser via nupcialitat, car la fecunditat matrimonial en el cas dels majors nuclis urbans valencians era semblant a la mitjana del País³⁰. En el cas de València, calia destacar el manteniment de les taxes estabilitzades -inclús la xifra de 1877 podria estar quelcom subvalorada-, que estaria relacionat amb la incorporació dels municipis que van configurar la València actual i, sobretot, amb l'arribada d'immigrants de la ruralia, que suposaria una certa injecció de vitalitat i frenaria una presumible caiguda de la fecunditat. En general, la pròpia millora de la mortalitat en les edats baixes va poder facilitar, en principi, un cert augment de la fecunditat, en permetre a un major percentatge de dones i homes arribar al període fèrtil.

Taula 6

Evolució de les taxes brutes i netes de reproducció.

	1860		1877	1887	1900	
	R	Ro	R	R	R	Ro
Alacant	2,77	1,35	2,80	2,49	2,33	1,32
Castelló	2,90	1,37	2,75	2,81	2,46	1,35
València	2,70	1,24	2,52	2,49	2,38	1,26
Alacant mun.	2,21	0,92	2,08	2,10	1,85	0,98
Alcoi	2,53	1,04	2,39	2,23	2,14	-
Elx	2,68	-	2,83	1,82	1,87	1,15
Castelló mun.	2,32	1,20	-	2,04	1,82	0,99
València mun.	1,84	0,67	1,69	1,91	1,63	0,88
País Valencià	2,76	1,30	2,65	2,55	2,38	1,29

Les taxes R són estimades, a partir de les estructures poblacionals, segons la fórmula $R = ((\bar{N}.35) / Pf_{15-49}) \cdot 0,488$. Les taxes Ro estan estimades a partir dels supervivents d'ambdós sexes als 31 anys per a 1860 i dels femenins als 30 anys per a 1900, segons les taules de mortalitat.

Font: Censos i MNP IGE. La taxa R d'Elx de 1900, V. GOZÁLVEZ, 1976, p. 219; les dues taxes de València de 1900, P. PÉREZ PUCHAL, 1978, p. 129. Elaboració pròpia.

²⁹ El municipi de Barcelona -el vell, abans de les importants anexions de 1897- va mesurar en 1860 una taxa de 101‰, en 1877 de 91‰ i en 1887 de 84‰, segons T. VIDAL, 1985, *op. cit.*, p. 206.

³⁰ Per tant, el factor nupcialitat seria clau; de fet, les dones de València tenien l'any 1887 una edat mitjana d'accés al matrimoni de 24,7 anys (la del País era de 23,1) i un percentatge de celibat definitiu de 15,2 (el del País era de 7,1); les xifres de la ciutat de Castelló eren 24,5 i 12,1 i les d'Alcoi

Les taxes brutes i netes de reproducció són estimades i, per tant, dubtoses³¹; a més, la seqüència evolutiva és molt semblant a l'observada en la TFG, degut a la forma com s'ha estimat la taxa R, per tant les diferències provincials tampoc no eren importants. Permetien, no obstant, situar al País Valencià en el context europeu: la taxa R de 2,76 l'any 1860 era prou més alta que les de França (1,65) i Catalunya (2,24). Per contra, la del municipi de València (1,84) testimoniava el control existent a les ciutats i, àdhuc, una mortalitat alta impedia el reemplaçament generacional (taxa Ro de 0,67).

En 1900 s'havia produït una reducció de la taxa R, que al País Valencià (2,38) presentava un descens constant al llarg dels quaranta anys, encara que en termes relatius només d'un 14%, mentre que a Catalunya -amb una taxa d'1,71- la baixada havia estat d'un 24%; la de França (1,41) seguia sent molt inferior. Les diferències provincials s'havien comprimit. El municipi de València, amb una xifra d'1,77, s'havia reduït només un 4% per les raons apuntades en parlar de la TFG. Cal esmentar la coincidència de les taxes Ro de 1900 amb les de 1860, degut a la millora de la mortalitat, que va permetre a un major nombre de dones completar el seu període fèrtil, amb un percentatge més alt de supervivents a l'edat mitjana de la maternitat.

Altra vegada convé remarcar la diferència de comportament de les ciutats més importants, com es pot comprovar en la taula 6. L'any 1860 tenien taxes Ro prou reduïdes, amb valors entorn a la unitat: la taxa de Castelló era un 8% inferior a la mitjana del País, la d'Alcoi un 19%, la d'Alacant un 30% i la de València era tot just la meitat. En 1900 es mantenien les diferències: les taxes Ro s'havien igualat, de manera que Castelló i Alacant tenien una xifra un 23% inferior i València un 32%. Les ciutats van actuar, doncs, com a difusores de pautes de fecunditat més restrictives, on el factor nupcialitat va ser cabdal.

Una valoració dels saldos migratoris

La problemàtica del càlcul dels saldos migratoris amb la taula d'excedents és ben coneguda; ara bé, ha servit per a fer una valoració de les tendències

---

23,9 i 10,3, però les d'Alacant van ser de 23 i 9,8 i les d'Elx de 23,1 i 7,8 (que suggerien una major influència del problema de les fonts). Per contra, en la taxa de fecunditat legítima la diferència era escassa: 233 ‰ València i 239 ‰ el País, però a més 235 ‰ Alcoi, 227 ‰ Castelló i 222 ‰ Alacant, segons M.A. BAILA i J. RECAÑO, 1991, *op. cit.*, p. 196. L'any 1900 a València la SMAM femenina va ser de 25,2 anys i el celibat de 15,5%.

³¹ Ara bé, en els casos en què hem pogut comparar les taxes estimades amb altres elaborades amb la metodologia habitual, la diferència ha estat escassa. Així, en 1900 en el cas de València, P. PÉREZ PUCHAL, 1978, *op. cit.*, p. 129, calculava una taxa R d'1,63 (l'estimada era d'1,77); àdhuc, deduïa una taxa Ro de 0,88 (similar a la nostra de 0,84). En el cas d'Elx, també en 1900, V. GOZÁLVEZ, 1976, *op. cit.*, p. 219, calculava una taxa R d'1,87 (l'estimada era de 2,04); en aquest cas, hem calculat una taxa Ro d'1,15, sabent que l'edat mitjana de la maternitat era de 30,3 anys i observant els supervivents als 31 anys, segons dades del mateix autor, p. 229. Casualment, en ambdós exemples la nostra estimació ha suposat un increment de la taxa R d'entorn al 9%, que es podia suggerir com a referència.

migratòries provincials, individualitzant el comportament del municipi de València. Les dades de la taula 7 indiquen, d'antuvi, que les migracions van ser prou rellevants a escala regional: una pèrdua de població quasi constant durant els tres períodes considerats, amb l'excepció de l'intercensal 1877-1887 que va ser immigratori, degut sobretot a l'efecte del còlera de 1885, però també per la positiva conjuntura vitivinícola dins del tractat comercial amb França (1882-1892), així com pels successos de Saïda (1881) que van afectar l'emigració algeriana. Fet i fet, entorn als 150.000 serien els efectius que va perdre el País en aquestos quaranta anys.

Taula 7

Saldos migratoris provincials i regionals (1860-1900).

Intercensal	Alacant		Castelló		València		País Valencià	
1860-1877	-62.323	9,1	-30.195	6,5	-21.546	2,0	-114.064	5,1
1877-1887	-5.001	1,2	-7.424	2,6	+29.061	4,1	+16.636	1,2
1887-1900	-18.882	3,2	-16.829	4,3	-17.894	1,8	-53.605	2,7
1860-1900	-86.206	5,1	-54.448	4,7	-10.379	0,4	-151.033	2,7

Totes les taxes s'han elaborat emprant com a divisor la població corresponen als anys intermitjos, segons els càlculs intercensals amb la taxa de creixement acumulat (són mitjanes anuals en ‰).

Font: Censos i MNP IGE. Elaboració pròpia.

La situació era més variada, en observar els saldos per províncies. En la d'Alacant van ser constantment negatius, important el dels anys seixanta i prou alt el dels darrers anys del segle, on l'emigració cap Algèria va tenir molt a veure, car va ser significativa d'ençà dels anys 1840³²; ara bé, el període 1877-1887 va mostrar un fre per les raons abans esmentades. A València aquest període també va tenir un saldo positiu important; en general, en termes relatius va tenir els saldos més reduïts per l'efecte de la capital. Per últim, a Castelló va haver saldos emigratoris constants i elevats, que caldria relacionar sobretot amb l'atracció creixent dels nuclis industrials del Barcelonès i el Vallès, i que permetria apuntar -amb reserves- un inici molt d'hora d'aquest fluxe (ja des dels anys 1860)³³.

³² En aquest sentit, es poden consultar els treballs del major especialista sobre la qüestió: J.B. VILAR (1983): "Los alicantinos en la Argelia Francesa (1830-1914)", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, 1, pp. 127-161; i sobretot el seu darrer llibre (1989): *Los españoles en la Argelia francesa (1830-1914)*, Centro de Estudios Históricos CSIC y Universidad de Murcia, 435 p.

³³ En relació amb això, la província de Barcelona va tenir un saldo immigratori de més d'un quart de milió de persones en el període 1860-1900, sobretot en l'intercensal 1887-1900 (unes 132.000), mentre que les tres províncies restants en van perdre unes 170.000 (unes 72.000 el període 1887-1900) (veure T. VIDAL, 1987, *op. cit.*, p. 81 i 82). La diferència és atribuïble a la immigració extraregional,

Taula 8

Saldos migratoris del municipi de València (1860-1900).

Intercensal	CR	CV	SM	%.
1860-1877	36.158	-6.534	+42.692	20,8
1877-1887	26.902	-3.503	+30.405	19,7
1887-1900	42.787	7.382	+35.405	14,5
1860-1900	105.847	-2.655	+108.502	18,2

Les taxes s'han elaborat emprant com a divisor la població dels anys intermitjos, segons els càlculs intercensals amb la taxa de creixement acumulat (són mitjanes anuals en ‰).

Font: Censos i MNP IGE i les publicades per P. PÉREZ PUCHAL, 1978, pp. 140-141. Elaboració pròpia.

Les xifres del municipi de València permetien valorar el seu paper immigratori, com a capital regional: els saldos positius van ser constants però decreixents, encara que en termes relatius van ser els més elevats³⁴ Recolzat en ocasions en un decreixement vegetatiu, propi de les grans ciutats, València va atreure un important fluxe immigratori. El seu paper no seria comparable al de Barcelona, ja que a la ruralia valenciana les direccions emigratòries van ser més variades que a Catalunya; no obstant, la seua condició de centre administratiu, comercial i industrial va afavorir l'atracció. Malgrat desconèixer l'evolució al llarg de la segona meitat del proppassat segle de l'origen dels immigrants, podem apuntar que la ciutat de València actuaria sobretot com a focus d'atracció de la ruralia del rerapaís provincial i comarques veïnes, encara que cap al final del segle tenia ja un cert pes la immigració extraregional³⁵.

que va anar prenent força al llarg del darrer terç del segle. De fet, a les comarques del nord del País els saldos van ser negatius en aquest període: prop de 20.000 emigrants en el Maestrat-Ports en 1870-1900, segons M.A. BAILA (1990): *Transició demogràfica i canvis recents en la població d'una regió mediterrània*, Col·lecció Universitària, Diputació de Castelló, 352 p., p. 255. Encara que no coneixem la direcció exacta, era evident l'atracció de la regió de Barcelona.

³⁴ Cal valorar que el creixement real del municipi de València, en alguns intercensals, estaria afectat per les agregacions de municipis, que van configurar en començar el segle XX la València actual. En aquest sentit, cal remarcar l'agregació de Russafa l'any 1877 (13.013 habitants en 1860) i de la Vilanova del Grau i el Poblenou de la Mar el 1897 (amb 16.910 persones l'any 1887 i, adhuc, 20.157 segons el nomenclàtor de 1900). La resta van tenir poca significació demogràfica. Per tant, part dels immigrants corresponien a annexions de municipis, sobretot en els intercensals 1860-1877 i 1887-1900.

³⁵ En aquest sentit, es pot veure A. ALVAREZ (coord.) (1988): "La inmigración en Valencia (1889)", *Estudis sobre la població del País Valencià*, vol. I, 183-196. En aquest treball s'estudia l'origen de la població del municipi de València a partir d'una mostra de 78.520 habitants (el 46% de la població total de 1887), observant-se que els nascuts fora de la ciutat eren 34.190 (el 43,5%), distribuïts segons procedència així: 18.592 (54%) de les comarques valencianes, 5.018 (15%) de les castellonenques, 2.567 (7,5%) de les alacantines i 7.137 (21%) de la resta d'Espanya. Es evident que les terres del nord del País Valencià formaven part de l'immens rerapaís de Barcelona, mentre que les comarques de migjorn es van adreçar sobretot cap a Algèria.

CONCLUSIONS

A manera de conclusions, sintetitzem en la taula 9 quins van ser els canvis demogràfics esdevinguts al País Valencià i al municipi de València en la segona meitat del passat segle, atenent a les xifres de tres indicadors de natalitat-fecunditat i altres tres de mortalitat; a més, també s'observa la persistència -encara que atenuada- de les diferències entre la capital i el conjunt del País. Al fil d'aquest quadre, podem concloure les idees cabdals.

Taula 9

Canvi en la fecunditat i la mortalitat al País Valencià i al municipi de València, en la segona meitat del segle XIX.

	TBN	TFG	R	TBM	TMI	Eo
1860	43 (33)	162 (108)	2,8 (1,8)	30 (34)	173 (245)	31 (23)
1887	38 (32)	146 (109)	2,5 (1,9)	30 (30)	- -	32 (28)
1900	35 (30)	140 (104)	2,4 (1,8)	26 (28)	152 (172)	37 (32)

Les xifres estan arrodonides. Les taxes del municipi de València estan entre parèntesi.

Font: Censos i MNP IGE. Elaboració pròpia.

En primer lloc i per al conjunt del País Valencià, calia destacar la clara reducció dels indicadors de natalitat i fecunditat -amb el paper subjacent de la nupcialitat-, que va significar la difusió d'una consciència maltusiana, amb un comportament restrictiu envers el matrimoni.

En segon lloc, la mortalitat va millorar prou al llarg del període, encara que més centrada en l'últim intercensal. La taxa bruta i, sobretot, els indicadors nets mostraven millores significatives: en especial la mortalitat infantil i dels primers cinc anys de vida.

En tercer lloc, calia remarcar el paper de les ciutats més importants -i sobretot València- com a acceleradores de la transició de la fecunditat (sense oblidar l'efecte clau de la nupcialitat), així com el seu paper com a retardadores de la transició de la mortalitat, palesat especialment en el manteniment d'una mortalitat infantil -i d'1 a 5 anys- alta. Tanmateix, la millora de les condicions de mortalitat va estar més forta a València que en el conjunt del País (també partia de xifres més endarrerides); per contra, la reducció de la fecunditat va ser molt més febla, en partir de xifres molt baixes. En aquest sentit, persistien les diferències entre la capital i el País, però tendien a atenuar-se.

Finalment, calia destacar la pèrdua per emigració de bona part de la població valenciana -presumiblement jove-adulta-, que només parcialment seria absorbita per la ciutat de València: el seu paper immigratori hauria suposat la desvitalització d'una part significativa dels efectius rurals.